

Grondslagen en uitdagingen voor het meten van empowerment

Katrien Steenssens

Onderzoekleiding: Tine Van Regenmortel

April 2013

VLAS-Studies 6

Het Vlaams Armoedesteunpunt is een samenwerkingsverband van UA, KU Leuven, KdG-Hogeschool en UGent.

Gelieve naar deze publicatie te verwijzen als volgt:

Steenssens, K., Van Regenmortel, T. (2013), Grondslagen en uitdagingen voor het meten van empowerment, VLAS-Studies 6 , Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Voor meer informatie over deze publicatie: katrien.steenssens@hiva.kuleuven.be of martine.vanregenmortel@hiva.kuleuven.be

Deze studie werd uitgevoerd in het kader van het Vlaamse armoedesteunpunt en werd gefinancierd door de Vlaams Minister bevoegd voor Armoedebestrijding, Ingrid Lieten.
De conclusies van deze publicatie vertolken niet noodzakelijk de visie van de opdrachtgever.

© 2013 Vlaams Armoedesteunpunt

p.a. Vlaams Armoedesteunpunt
Centrum OASes
Sint Jacobstraat 2 (M232)
2000 Antwerpen

Deze publicatie is ook beschikbaar via www.vlaamsarmoedesteunpunt.be

Inhoud

1.	Inleiding	4
2.	Invalshoek en methode	4
2.1.	Een afgebakende invalshoek.....	4
2.2.	Methode van literatuurverzameling.....	6
3.	Grondslagen voor het meten van empowerment	6
3.1.	Een sociaal-ecologisch perspectief.....	6
3.2.	Theoretische kernelementen.....	8
3.2.1.	Empowerment is een ‘multi level’ construct	8
3.2.2.	Empowerment is een open construct	10
3.2.3.	Empowerment heeft betrekking op processen en uitkomsten	11
3.2.4.	Participatie van de doelgroep is inherent aan empowermentonderzoek	13
4.	Vertekeningen van empowerment	14
4.1.	De individu-vertekening	14
4.2.	De proces-vertekening.....	15
4.3.	De structuur-vertekening.....	16
5.	De ‘power’ in empowerment	17
5.1.	Kernelementen van macht	17
5.2.	Conflict en/of samenwerking?	18
5.3.	‘Power’ als kracht en als macht.....	20
6.	Uitdagingen voor het meten van empowerment	20

1. Inleiding

Hoe herkennen we empowerment wanneer we het zien? In essentie is dit vraag waarop het zoeken naar mogelijkheden voor het meten van empowerment neerkomt. In deze eerste paper op basis van onze literatuurstudie komen we niet tot een eenduidig antwoord. De reden daarvoor is gelegen in de aard van het concept zelf. Tenminste, zoals dit concept wordt benaderd, omschreven en onderbouwd in de Anglo-Amerikaanse 'community psychology' literatuur waarop we ons hoofdzakelijk baseren. Empowerment wordt hierin onder meer gekwalificeerd als een 'open' construct: de concrete invulling ervan varieert naargelang de tijd, de context en de doelgroep. Meteen is hiermee al een van de uitdagingen voor het meten van empowerment aangehaald. Er bestaat geen 'passe-partout' voor het meten van empowerment. Of nog: de idee van het vinden van een gebruiksklaar meetinstrument kan beter meteen aan de kant worden geschoven.

Grondslagen, basisuitgangspunten en –inzichten die het meten van empowerment kunnen voeden en aansturen zijn wel aanwezig in de literatuur. Na een toelichting bij de specifieke invalshoek en methode van deze literatuurstudie gaan we dieper in op deze gronslagen. In de eerste plaats komen hierbij de ecologische aard van de empowerment-theorie en de theoretische kernelementen van het concept aan bod. Tot deze kernelementen behoren empowerment als een 'multi level' construct, als een open construct, als een construct dat betrekking heeft op processen en op uitkomsten, en als een construct waaraan participatie van de doelgroep inherent is.

Vervolgens staan we stil bij enkele vertekeningen van empowerment door eenzijdige benaderingen ervan in empirisch onderzoek. Het gaat dan om een onevenredige aandacht voor het individuele niveau van empowerment, voor empowerment-processen in plaats van – uitkomsten en, minder vaak voorkomend, voor de structurele component van de beoogde sociale verandering. Deze vertekeningen-door-onderzoek zijn vaak aanleiding van misverstanden over de empowerment-theorie en signaleren als dusdanig bijzondere aandachtspunten voor het opzetten van elk empowerment-onderzoek.

In essentie hebben deze misverstanden allen te maken met het machtsgegeven of de 'power' in empowerment, een cruciaal element dat nu toe onderbelicht bleef in onze benadering. In een voorlaatste paragraaf gaan we daarom dieper in op de aard van en het perspectief op macht zoals die aan bod komen in deze empowerment-benadering. De kernelementen van macht, de rol van conflict en/of samenwerking en de conceptualisering van 'power' als kracht en als macht komen daarbij aan bod.

Afronden doen we met een paragraaf waarin we op basis van de verworven inzichten de uitdagingen voor het meten van empowerment op een rijtje zetten.

2. Invalshoek en methode

2.1. Een afgebakende invalshoek

Van oorsprong, daarover is men het eens in de literatuur, is het empowerment-gedachtengoed Amerikaans. Later waaierde het uit naar Europa en de andere continenten (Verzaal, 2002: 15-17). Het verloor daarbij niets aan zijn vermogen om een immense populariteit te verwerven. Als

onderzoeksthema kende de interesse in empowerment de voorbije twee decennia internationaal een explosieve groei. Een eenvoudige zoekopdracht in de 14 raadpleegbare databanken van Sociofile met de zoekwoorden 'empower' of 'empowerment' in de titel van een bijdrage in een 'peer reviewed' academisch tijdschrift levert voor de jaren 1973 tot en met 1982 10 resultaten op. Dit aantal loopt in het volgende decennium (1983-1992) al op tot 395, om vervolgens van 1993 tot en met 2002 de grens van 2000 te overschrijden (2058) en van 2003 tot en met 2012 zelfs de 3000 te benaderen (2963). Zoeken we in deze bijdragen niet op basis van de titel maar op basis van de samenvatting, dan vermenigvuldigt dit laatste aantal zich nog eens tot meer dan 10000 (10088). Ook in de andere maatschappelijke arena's zoals de beleidsvoering en de hulpverlening maakt het begrip een sterke opgang. Deze toenemende internationale populariteit houdt evenwel ook de al twee decennia oude Amerikaanse verzuchting actueel dat ze gepaard gaat met zowel een wildgroei aan als een vervaging van definities en conceptualisering. Of zoals Cochran (1992: 3) het stelt:

"Today the frequency and ease with which people use 'empower' and 'empowerment' is matched only by the lack of precision in the meaning they attach to these terms."

Perkins (1995) die in het midden van de jaren 1990 het gebruik van het begrip 'empowerment' in een aantal Amerikaanse interventie- en beleidsdomeinen analyseert, concludeert dat de relatie tussen de inhoud van de interventie- en beleidsprogramma's met de empowerment-theorie en het empowerment-onderzoek op zijn best meestal 'zwak' is. Hij merkt daarbij op dat ambiguïteit de kracht van een concept of ideologie kan vergroten, wat de wijdverbreide populariteit en aantrekkingskracht van 'empowerment' mee zou kunnen verklaren. Uiteindelijk echter verhindert diezelfde ambiguïteit de ontwikkeling van de theorie, van een consistent, doelgericht geheel van onderzoek en (daarmee) van degelijk onderbouwde interventies en beleidsmaatregelen (Perkins, 1995: 766).

"This means we need to tighten our thinking and get to work on specifying the construct."
(Perkins & Zimmerman, 1995: 572)

Een analyse van de vele omschrijvingen en het veelsoortig gebruik van het begrip empowerment komt elders aan bod (zie o.m. Van Regenmortel, 2002a en Verzaal, 2002). Met de focus op het onderzoeken van de mogelijkheden van het meten van empowerment in de context van armoedebestrijding, bakenen we onze invalshoek hier in eerste instantie af tot de empirisch onderbouwde benadering van empowerment zoals die in belangrijke mate door Julian Rappaport en Marc Zimmerman werd ontwikkeld in de context van de Anglo-Amerikaanse 'community psychology', en dit meer in het bijzonder als onderwerp van een ecologische theorie die het belang van het relationele en contextuele benadrukt. Dit ecologisch perspectief op de samenleving, waarin individu en sociale structuur niet als een of-of maar als een en-en gegeven worden opgevat, zet Van Regenmortel (2002a) ertoe aan om precies deze benadering in Vlaanderen te introduceren in de context van de armoedebestrijding. 'Armoede' wordt in de verdere uitwerking van deze geëigende kijk op armoedebestrijding opgevat als een verbintenisproblematiek, als een verstoorde verbintenis met zichzelf, met de anderen, met de maatschappij en met de toekomst (Driessens & Van Regenmortel, 2006: 107-110; Steenssens e.a., 2008: 31-50). De nog steeds geldende ambiguïteit van het empowerment-begrip en de bijbehorende risico's op ondoelmatig of zelfs misleidend onderzoek en handelen vormden voor Van Regenmortel (2011) recent de aanleiding tot het schrijven van het 'Lexicon van empowerment', waarin een sterke doorvertaling de complexiteit en vele nuances van het begrip verduidelijkt.

Om een te enge focus op deze invalshoek te vermijden en kritische reflectie te stimuleren, toetsen we het besproken kader regelmatig af aan het empowerment-model van de Cornell

Empowerment Group. Dit model kwam in dezelfde periode tot ontwikkeling in relatie tot onderzoek naar en hulpverlening aan gemarginaliseerde gezinnen. De gedeelde achterliggende kaders van preventie, ontwikkeling en sociale ecologie bieden voldoende overeenstemming om een zinvolle aftoetsing te maken, terwijl de verschillen in de meer concrete uitwerking het inzicht in de mogelijkheden en uitdagingen helpt uitklaren.

2.2. Methode van literatuurverzameling

Met de focus op kernelementen die van belang zijn voor het meten van empowerment, keren we in de literatuur in een eerste beweging terug naar de bron van onze specifieke invalshoek. Het gaat hier om de bijdragen van Rappaport, Zimmerman en hun collega-onderzoekers in het 'American Journal of Community Psychology'. Vanuit deze hoofdbron vertakt onze selectie zich via hun bibliografische referenties volgens de sneeuwbalmethode en via het opzoeken van andere publicaties van deze auteurs.

Het resulterende inzicht in de grondslagen en uitdagingen voor het meten van empowerment, beschreven in voorliggende eerste paper, dient als leidraad voor de tweede beweging in onze literatuurstudie: de selectie en kritische beschouwing van de meetinstrumenten en –technieken die erin aan bod komen. De resultaten van dit onderzoeksluik komen in een tweede paper aan bod.

3. Grondslagen voor het meten van empowerment

In de tweede helft van de jaren 1980 beargumenteert Rappaport (1987) dat empowerment het relevante onderzoeksonderwerp bij uitstek is waarover en waarrond de gemeenschapspsychologie zich dient te ontwikkelen. Als slotsom formuleert hij uitgangspunten, veronderstellingen en centrale hypothesen voor de theorieontwikkeling over en het empirisch onderzoek naar empowerment. Hij poneert daarmee de grondslagen voor de hierboven afgebakende benadering van empowerment waarbinnen we de mogelijkheden voor het meten van empowerment onderzoeken. Basisuitgangspunt is dat het om een ecologische empowerment-theorie dient te gaan. Binnen dit algemeen theoretisch kader wordt het concept van empowerment verder gekarakteriseerd als een multilevel construct, een open construct, een construct dat betrekking heeft op processen en uitkomsten, en een construct waaraan participatie van de doelgroep aan de invulling ervan en het onderzoek ernaar een inherent gegeven is. In deze paragraaf gaan we kernachtig in op deze grondslagen die elk ook van betekenis zijn voor het meten van empowerment.

3.1. Een sociaal-ecologisch perspectief

Verwijzend naar de definities van 'empower' in Amerikaanse en Engelse woordenboeken, die connotaties van 'machtigen', 'mogelijk maken' en 'toestaan' bevatten, benadrukt Rappaport (1987: 130) dat empowerment steeds plaats vindt tegen de achtergrond van een bepaalde autoriteit en daarmee in essentie een relationeel begrip is; Het gaat over een persoon én zijn of haar omgeving, over personen-in-context. Kennis van individuen en het individuele volstaat dan ook niet voor inzicht in empowerment, minstens even essentieel is kennis van het wat of wie waarover men al of niet 'gemachtigd' wordt, van de relaties waarin empowerment zich ontwikkelt of net wordt verhinderd. Daarom stelt hij, in navolging van de ideeën van Kelly en Trickett en hun collega's (Kelly & Hess, 1986; Trickett, Kelly & Vincent, 1985 in: Rappaport 1987: 134-135), dat de

empowerment-theorie een ecologische theorie moet zijn die het relationele en contextuele centraal stelt, aangeeft hoe deze sociale omgeving in rekenschap kan worden gebracht en richtinggevende handelingsprincipes voor gepaste interventies formuleert.

Het basisaxioma van het ecologisch perspectief, dat gericht is op het begrijpen van de intergerelateerdheid van sociale structuren en processen van de groepen, organisaties en gemeenschappen waarin mensen leven, is het concept van interdependentie (Kelly et al., 2000: 133). Dit houdt in dat factoren op elk van de onderscheiden systeemniveaus of 'sociaal-ecologische ringen' die het individu omgeven in wisselwerking hun invloed doen gelden (zie ook: Taylor, 1997 in: Van Regenmortel, 2002a: 101-103).

Kelly (2000:134-144) wijst op minstens twee geëigende kenmerken van de ecologisch benadering van sociale systemen. Ten eerste richt deze de analyse op de transacties tussen personen *en* systemen, en niet enkel op de onafhankelijke kenmerken van personen of systemen. Ten tweede wordt het evenwicht tussen de twee hoofdcomponenten van sociale systemen, m.n. sociale structuren *en* sociale processen, beschouwd als de bron van effectief functioneren van een systeem, eerder dan een van deze beide componenten afzonderlijk. Onder sociale structuren worden die elementen van een sociaal systeem verstaan die voorzien in de mogelijkheden of omstandigheden waarin een lid van het systeem interageert met andere leden van het systeem. Het kan gaan om beleidsvoering, procedures, gebeurtenissen of organisatorische elementen die toegang verschaffen tot betekenisvolle bronnen in het systeem. Ze wijzen op *wat* het systeem karakteriseert. De sociale processen van een systeem zijn de acties in het systeem die ervoor zorgen dat structuren worden gecreëerd, veranderd of simpelweg aangewend. Ze geven aan *hoe* interacties plaatsvinden in het sociaal systeem.

In dit perspectief wordt het individuele welzijn verbonden met de bredere sociale en politieke omgevingsystemen. De ontwikkeling ervan wordt beschouwd als een dynamisch proces van interacties in en tussen de verschillende niveaus. De kern van dit transactioneel mens- en maatschappijbeeld wordt door Jacobs, Braakman & Nouweling (2005: 23) als volgt gevat:

"(...) mensen zijn ingebed in relaties met anderen en in een omgeving die zowel keuze- en handelingsmogelijkheden biedt, als deze ook inperkt."

Centrale veronderstelling van de empowermentbenadering is dan dat sociale problemen ontstaan door een ongelijke verdeling van deze mogelijkheden, van de toegang tot gewaardeerde bronnen. Tegelijk erkent de empowermentbenadering het actorschap of actief bemiddelende vermogen van mensen om in alle omstandigheden, en dus ook in beperkende omstandigheden, gewaardeerde doelen na te streven en controle te hebben over gebeurtenissen en hun uitkomsten.

Vanuit een ecologisch perspectief wordt aangestuurd op interventies die enerzijds de ontwikkeling van sociale structuren bevorderen die op een positieve wijze personen beter verbinden met het systeem en anderzijds processen aanmoedigen die personen in staat stellen om een betekenisvolle invloed uit te oefenen op het systeem zelf (Kelly, 2000:135):

"The goal of this type of intervention is to stimulate a social system so that individuals have opportunities to develop personal and social resources."

3.2. Theoretische kernelementen

3.2.1. Empowerment is een 'multi level' construct

Met de expliciete verwerping van de invulling van empowerment als een louter individueel construct en de aanname van een ecologisch perspectief op de samenleving, karakteriseert Rappaport (1987: 139) empowerment als een multilevel construct waarvan wordt verondersteld dat de verschillende onderscheiden analyseniveaus elkaar doorheen de tijd wederzijds beïnvloeden.

"It is concerned with the study of and relationships within and between levels of analysis – individuals, groups, organizations, and other settings, communities and social policies. It is assumed that there is a mutual influence process across levels of analysis, and that this process takes place over time."

Vanuit een sociaal ecologisch perspectief worden individuen beschouwd als ingebed in een complex geheel van onderling verbonden systemen. Deze worden, naargelang hun meer of minder nabije, rechtstreekse en omvattende aanwezigheid in de leefwereld van individuen, meestal opgevat als uitdijende sociale ringen rondom het individu. In de veralgemenende opsomming in het citaat hierboven spreekt Rappaport over individuen, groepen, organisaties en 'andere settings', gemeenschappen en het sociaal beleid. Een voorbeeld van een meer concrete, toegepaste invulling is het ecologisch kader van waaruit The Cornell Empowerment Group (1989, in: Cochran, 1992: 13 en in: Verzaal 2002: 29) hulpverlening aan gezinnen en empowerment van ouders bestudeert. Hierin worden acht ecologische ringen onderscheiden, gaande van de relatie met zichzelf en dyadische relaties binnen het gezin over het gezinssysteem, het informele netwerk en institutionele relaties tot socio-economische en culturele omstandigheden en de globale natuurlijke omgeving.

De veelheid aan mogelijk te identificeren en te betrekken systemen kan worden ondergebracht in 'systeemniveaus' of 'contexten'. In de empowerment-literatuur die een sociaal-ecologisch perspectief hanteert, wordt hierbij vaak verwezen naar Bronfenbrenner's (1979, in: Dunst e.a., 1992: 121-122 en in: Cochran, 1992: 13) opdeling in een microsysteem van nabije settings waarin dagdagelijks interacties plaatsvinden, een mesosysteem van interacties tussen twee of meerdere settings waarin mensen rechtstreeks zijn betrokken (zoals werk en gezin), een exosysteem van settings waarin geen actieve participatie is maar die de ervaringen in micro- en mesosystemen beïnvloeden, en een macrosysteem dat betrekking heeft op de relaties tussen overkoepelende organisatie van de settings in de andere systeemniveaus en op overtuigingen en ideologieën die doorheen de verschillende settings een cumulatief en interactief effect hebben.

De verdere theorieontwikkeling binnen de door ons afgebakende invalshoek wordt gekenmerkt door klemtonen op bepaalde systemen en contexten. Het gaat hier om de bijzondere aandacht voor de socio-politieke context en voor het individuele, het organisatie- en het (lokale) gemeenschapsniveau van empowerment. Deze klemtonen moeten allicht worden begrepen tegen de achtergrond van een prominente interesse in onderzoek naar lokale grass-roots organisaties. Algemeen kan de invulling van empowerment op deze onderscheiden niveaus als volgt worden omschreven (Zimmerman, 1990, 1993, 1995 & 2000; Peterson & Zimmerman, 2004: 130). Empowerment op het individuele niveau omvat onder meer overtuigingen over de eigen competenties, kennis en begrip van de socio-politieke omgeving en inspanningen om controle uit te oefenen. Het gaat hier om 'psychologisch empowerment', een label dat, gezien de psychologie zowel het intra- als interpersoonlijke bestudeert, het overstijgen van een louter intrapersoonlijke invulling moet aangeven (Zimmerman, 1990: 174):

“The goal is to understand how what goes on inside one’s head interacts with what goes on in one’s environment to enhance or inhibit one’s mastery and control over the factors that affect one’s life. (...) Psychological empowerment requires a contextual analysis to be fully understood.”

Om te vermijden dat op het empowerment-niveau van organisaties de aandacht wordt verengd tot psychologisch empowerment binnen organisaties, wordt op dit niveau een conceptueel onderscheid gemaakt tussen ‘empowering’ en ‘empowered’ organisaties (Peterson en Zimmerman, 2004). Empowering organisaties zijn organisaties die psychologisch empowerment onder hun leden genereren. Empowered organisaties worden gekenmerkt door effectiviteit in het realiseren van hun doelstellingen in de gemeenschap, zoals bijvoorbeeld beïnvloeding van het beleidsproces. Empowerment op het gemeenschapsniveau heeft betrekking op inspanningen om bedreigingen voor de gemeenschap af te wenden, de levenskwaliteit te verhogen en burgerparticipatie te vergroten. Het omvat empowered organisaties en mogelijkheden voor burgerparticipatie.

Aan de Cornell universiteit concentreert het empowerment-onderzoek in die periode zich voornamelijk op de niveaus van het individu, de groep en de lokale gemeenschap. Cochran (1992: 7) verduidelijkt de bijzondere aandacht voor het groepsniveau in het empowerment-model van de Cornell Empowerment Group door erop te wijzen dat het empowerment-proces meer omvat dan de weliswaar belangrijke één-op-één interactie. Een essentieel onderdeel van het groepsgebeuren is de positieve bekrachtiging van gevoelens, ideeën en overtuigingen door lotgenoten. Bovendien vergroot de groep de kennisbasis waaruit kan worden geput en het actiepotentieel waarop beroep kan worden gedaan.

Onderzoek waarin meerdere niveaus van empowerment in de analyse worden betrokken, zijn relatief schaars. Rappaport (1987: 139) geeft aan dat dit gezien de praktische omstandigheden begrijpelijk is en acht het bovenal belangrijk dat de theorie en het onderzoek in zijn geheel de verschillende niveaus behandelen. Het empirisch testen van de veronderstelde interdependentie tussen de verschillende niveaus en het daarmee aanleveren van een belangrijke kennismeerwaarde vergt echter wel multilevel onderzoek. Speer & Hughey (1995), bijvoorbeeld, tonen op basis van hun jarenlange ervaring met een netwerk van grass-roots gemeenschapsorganisaties aan hoe het concept van sociale macht en een ecologisch perspectief de wederkerige en dialectische aard van empowerment doorheen het individuele, organisatie- en gemeenschapsniveau van empowerment verheldert. Ook de bevindingen van Kroeker (1995), die de persoonlijke, organisatorische en maatschappelijke doelstellingen van empowerment onderzoekt in de context van een Nicaraguaanse landbouwcoöperatieve, wijzen op de noodzaak van een ecologisch perspectief dat meerdere sociale systemen in de analyse betreft om de vastgestelde resultaten te verklaren. Deze bevestigen onder meer de hypothese van Zimmerman (1990: 172) dat empowering organisaties niet noodzakelijk empowered organisaties zijn en roepen de vraag op hoe duurzaam resultaten op het niveau van een organisatie kunnen zijn in een macropolitieke context die een nadelige invloed uitoefent.

The Cornell Empowerment Group (1989, in Cochran, 1992: 13) wijst op de verdere implicaties van een ecologisch perspectief voor het ontwikkelen van interventies. Ten eerste moeten interventies, om een maximale impact te hebben, aandacht besteden aan de obstakels en invloed in elk betrokken systeem. Ten tweede dient, gezien de vaststelling dat de wederzijdse invloed tussen systemen het meest krachtig doorzet van de buitenste naar de binnenste systemen, bijzondere aandacht te worden besteed aan veranderingen in de meer overkoepelende systemen. Ten derde dienen interventies, gezien het feit dat individuen, gezinnen en netwerken de

belangrijkste energiebronnen van empowerment-processen zijn, zo te worden ontwikkeld dat zij de positieve, constructieve kracht in deze systemen aanwakkeren.

3.2.2. Empowerment is een open construct

Rappaport (1987: 122) omschrijft empowerment op zeer algemene wijze als een proces waardoor mensen, organisaties en gemeenschappen meesterschap verwerven over hun leven. Hiermee erkent hij doelbewust dat empowerment een open construct is waarvan de invullingen naargelang de concrete omstandigheden zullen verschillen:

“empowerment will look different in its manifest content for different people, organizations, and settings.”

Naast doelgroep en context speelt ook het tijdsgegeven een rol in de veranderlijke gedaante van empowerment: het kan op verschillende niveaus een verschillende intensiteit hebben die verandert doorheen de tijd (Rappaport, 1987: 138). Het cruciale belang van dit tijdsgegeven komt tot uiting in de centrale plaats die het begrip ‘proces’ in bovenstaande (en vrijwel iedere andere) omschrijving van empowerment inneemt. Het empowerment-proces heeft tijd nodig om te ontplooiën (volgens Kieffer (1981 en 1984 in: Cochran, 1992: 12) minstens vier jaar) en individuen en groepen doorlopen dit proces met verschillende en wisselende snelheden doorheen verschillende fasen.

Het open karakter van empowerment wordt door Zimmerman (1995) beargumenteerd en aanschouwelijk gemaakt door het concreet operationaliseren van psychologisch empowerment voor enerzijds leden van een dienstverlenende vrijwilligersorganisatie en anderzijds leden van een zelfhulporganisatie. Hij komt in navolging van Chavis & Wandersman (1990: 75) tot het besluit dat er geen universeel toepasbare operationalisering van empowerment kan bestaan (Zimmerman, 1995: 587):

“The development of a universal and global measure of empowerment is not an appropriate goal because it may not mean the same thing for every person, organization, or community everywhere.”

De noodzaak van een contextspecifieke operationalisering wordt ook door Spreitzer (1995) benadrukt die vaststelt dat een operationalisering uit de context van een vrijwilligersorganisatie niet zomaar overdraagbaar is naar de context van een bedrijf. Ook Rogers e.a. (1997: 1043) ondervinden tijdens hun onderzoek naar psychologisch empowerment bij gebruikers van geestelijke gezondheidsvoorzieningen deze noodzaak. De in hun onderzoek betrokken gebruikersraad verwerpt de aangereikte, bestaande instrumenten omdat deze naar haar oordeel niet de dimensies omvatten van empowerment in relatie tot personen met een psychische aandoening.

De (h)erkenning van empowerment als een open construct en de daarmee samenhangende noodzaak van een contextspecifieke operationalisering, zet Rappaport (1987: 132 en 141-142) er mee toe aan te pleiten voor divergente, lokaal ingebedde interventies eerder dan voor enkelvoudige, veralgemeend opgelegde interventie-initiatieven. Perkins (1995: 789) analyse van empowerment-gerelateerde interventie- en beleidsprogramma's sluit aan bij dit 'kleiner is beter' devies. Hij concludeert dat voorbij het lokale gemeenschaps- en organisatieniveau empowerment-inspanningen op hogere beleidsniveaus resulteren in een toenemende ambiguïteit van concepten en afnemende resultaten. In het empowerment-model van de Cornell

Empowerment Group (Cochran, 1992: 7) wordt de belangrijkste positie toegekend aan het niveau van de lokale gemeenschap met het argument dat op dit niveau de eigenlijke shift in controle over gewaardeerde bronnen kan plaatsvinden. Wel wordt hierbij uitdrukkelijk onderkend dat zowel het individuele als het regionale of nationale niveau empowerment op het lokale gemeenschapsniveau in belangrijke mate kan faciliteren.

Wat de implicaties van het tijdsgeven voor interventies betreft, wijst Cochran (1992: 12) op het belang van het (h)erkennen van het verschil in ontwikkelingsfase waarin individuen, groepen of organisaties zich bevinden en het gedifferentieerd kunnen handelen hiernaar.

3.2.3. Empowerment heeft betrekking op processen en uitkomsten

Rappaports aangehaalde, algemene omschrijving van empowerment erkent niet alleen het open karakter van empowerment, maar omvat eveneens een impliciet onderscheid tussen processen en uitkomsten van empowerment: empowerment is een proces dat als uitkomst het verwerven van meesterschap over het eigen leven heeft. Perkins & Zimmerman (1995: 570) benadrukken het belang van dit onderscheid in functie van een heldere omschrijving van empowerment-theorie.

“Empowered outcomes refer to operationalizations of empowerment that allow us to study the consequences of empowering processes.”

Zimmerman (1995: 583-585) werkt dit onderscheid in eerste instantie verder uit in relatie tot psychologisch empowerment. Zijn empirisch onderzoek (Rappaport & Zimmerman, 1988; Zimmerman & Zahniser, 1991; Zimmerman e.a., 1993) en de bevestiging van zijn resultaten in ander onderzoek (in: Zimmerman, 1995: 588) doen hem besluiten tot drie onvervreembare, samenstellende componenten van empowerment waarin respectievelijk (ervaren) controle, kritisch bewustzijn en participatie centraal staan. Empowerment-processen worden daarbij geduid als die processen waarin mensen mogelijkheden ontwikkelen of krijgen om controle te verwerven over hun eigen lot en beslissingen te beïnvloeden die hun levens bepalen. Empowerment-uitkomsten hebben dan betrekking op specifieke, kwalitatieve en/of kwantitatieve meethandelingen om:

- de effecten te bestuderen van interventies gericht op empowerment van de deelnemers,
- empowerment-processen en –mechanismen te onderzoeken,
- bij te dragen aan de ontwikkeling van de empowerment-theorie.

Ook in de empowerment-definitie van de Cornell Empowerment Group (1989, in: Cochran, 1992: 2 en in: Foulke e.a., 2000: 234-235) vinden we de drie door Zimmerman geformuleerde kernaspecten terug:

“Empowerment is een intentional, dynamic, ongoing proces, centered in the local community, involving mutual respect, critical reflection, caring, and group participation, through which people lacking an equal share of valued resources gain greater acces to and control over those resources. By valued resources we are referring to political power, information, social support, and the skills that come from education along with the accompanying social status.”

Zimmerman zelf (1998: 8-9 in: Van Regenmortel, 2002a: 78 en in: Hennion & Van den Broucke, 1999: 41) benoemt deze kernaspecten van empowerment tot de drie variabelen die het ‘meesterschap’ in de definitie van Rappaport (cf. supra) verder concretiseren.

Samengebracht leidde dit eerder al tot onze omschrijving van empowerment als (Van Regenmortel, 2002b:75-76):

“een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie.”

Een belangrijk deel van zijn verdere onderzoekswerk besteedt Zimmerman aan de verdere conceptuele uitwerking van empowerment en het ontwikkelen van een nomologisch netwerk. Zijn samenvattende vergelijking van empowerment-processen en -uitkomsten over de verschillende analyseniveaus heen (Zimmerman, 2000: 47) is opgenomen in onderstaand schema (schema 1).

Levels of analysis	Process (“empowering”)	Outcome (“empowered”)
Individual	Learning decision-making skills	Sense of control
	Managing resources	Critical awareness
	Working with others	Participatory behaviors
Organizational	Opportunities to participate in decision-making	Effectively compete for resources
	Shared responsibilities	Networking with other organizations
	Shared leadership	Policy influence
Community	Access to resources	Organizational coalitions
	Open government structure	Pluralistic leadership
	Tolerance for diversity	Residents’ participatory skills

Schema 1: Een vergelijking van empowering processen en empowered uitkomsten over analyseniveaus heen (Zimmerman, 2000: 47)

Bij het onderscheid tussen processen en uitkomsten van empowerment dienen voor een goed begrip nog enkele bemerkings geplaatst. Ten eerste merkt Zimmerman (1995: 585) zelf op dat empowerment-uitkomsten, zoals bijvoorbeeld situatie-specifieke ervaren controle en vaardigheden om bronnen te mobiliseren, (slechts) een van de gevolgen van empowerment-processen uitmaken. Een onderscheid tussen empowerment-uitkomsten en andere gevolgen van empowerment-processen vinden we ook bij Cochran (1992: 5) wanneer hij stelt dat belangrijke doelstellingen zoals afname van werkloosheid of een verbeterde gezondheid weliswaar de aandrijvende kracht voor initiatieven zijn, maar dat empowerment zelf gelegen is in het proces, de wijze waarop het initiatief wordt ondernomen. The Evaluation Trust & South West Foundation (2008: 21) maakt in dit opzicht een onderscheid tussen primaire empowerment-uitkomsten, zoals het aantal participerende doelgroepleden en de mate van hun impact, en secundaire empowerment-uitkomsten, zoals verbeterde diensten en faciliteiten. Het gaat er met andere woorden bij interventies gericht op empowerment niet alleen om wat de producten of diensten zijn die de interventie oplevert, maar minsten evenzeer om de wijze waarop dit gebeurt. Ook daarin liggen de potentiële empowerment-uitkomsten, het toegenomen ‘meesterschap’, besloten.

Ten tweede merken we op dat het in Zimmermans omschrijving van empowerment-uitkomsten gaat om het bestuderen van effecten van interventies die *gericht zijn op* empowerment. Het meten van empowerment is met andere woorden geen op zichzelf staande activiteit, maar een onderdeel van een omvattende, geïntegreerde interventie die empowerment als ultieme doelstelling vooropstelt.

Daarbij aansluitend merken we ten derde op dat de genoemde ‘meethandelingen’ meer omvatten dan enkel ‘het bestuderen van effecten’; Het gaat ook om het onderzoeken van de

empowerment-processen en –mechanismen, het hoe en het waarom van de vastgestelde effecten. ‘Meten’ krijgt in dit opzicht eerder de betekenis van ‘evalueren’, met naast het scoren en waarderen ook een fase van interpreteren.

Ten vierde merken we met Cochran (1992: 9) nog op dat het onderscheid tussen empowerment-processen en –uitkomsten weliswaar van conceptueel belang is, maar dat dit er niet toe mag leiden dat de relatie tussen beide eenvoudigweg wordt opgevat als een van oorzaak en gevolg. Empowerment benadrukt hij, is een voort-durend ontwikkelingsproces waarin uitkomsten op een bepaald moment onderdeel worden van het verdere verloop van het proces. Deze opmerking grijpt terug op de eerder omschreven, dubbele betekenis van empowerment als een open construct, meer bepaald op de rol van het tijdsgegeven (naast de contextbepaaldheid). Empowerment kan niet worden gevat als een dichotome variabele die uitdrukt of men al of niet empowered is. In essentie gaat het om een ontwikkeling met een open einde: men kan steeds verder groeien in dit versterkingsproces (Van Regenmortel, 2007: 263).

3.2.4. Participatie van de doelgroep is inherent aan empowermentonderzoek

Rappaport (1987: 140) stelt dat leden van de doelgroep als medewerkers dienen te worden betrokken en dit niet enkel bij de interventieactiviteiten zelf maar ook bij de ermee gepaard gaande onderzoeks- en/of monitoringsactiviteiten. Volgens Cochran (1992: 6) gaat het zelfs om de hoofdrol:

“(...) that those very people - who are disadvantaged by the way that society is currently structured – must play the primary role in developing the strategies by which they gain increased control over valued resources (...)”

De argumentatie voor een significante participatie van de doelgroep grijpt terug op twee al eerder aangehaalde veronderstellingen van de empowerment-benadering. Enerzijds wordt hierin gesteld dat sociale problemen ontstaan door een ongelijke verdeling van de toegang tot gewaardeerde bronnen en anderzijds dat alle mensen beschikken over het vermogen om gewaardeerde doelen na te streven en controle te hebben over gebeurtenissen en hun uitkomsten (cf. supra punt 3.1). Deze laatste veronderstelling wordt ook wel het krachtenperspectief (‘the strengths perspective’) van empowerment genoemd (Saleebey, 1997 in: Van Regenmortel, 2002a: 87-90). Een bijkomend argument is gerelateerd aan het eveneens al besproken open karakter van empowerment. Zo stelt Zimmerman (1995: 596) dat het meten van empowerment in een bepaalde context bij een bepaalde doelgroep mogelijk is, maar steeds gerelateerd moet zijn aan de ervaringen van de doelgroep zoals zij die omschrijven en contextueel gegrond moet zijn in hun levenservaringen.

De belangrijke maatschappelijke instituties, waartoe ook het welzijnswerk en het onderzoek behoren, controleren de toegang tot gewaardeerde bronnen. Professionals en onderzoekers beschikken in dit opzicht over macht. Ze kunnen vanuit hun rol als professional of onderzoeker al of niet bijdragen aan empowerment van de doelgroep. In de respectieve woorden van Florin & Wandersman (1990: 47) en Cochran (1992: 6):

“(...) research can facilitate or undermine empowerment, depending upon how the research is conducted and disseminated.”

“A part of the empowerment process is understanding how those directing and operating community programs use power, in their role as helping professionals, either to reduce the

powerlessness of those at the margins of mainstream societies or to perpetuate the status quo.”

4. Vertekeningen van empowerment

De twee empowerment-benaderingen die in deze paper aan bod komen, delen een sociaal-ecologisch perspectief op de samenleving waarin het individuele welzijn verbonden wordt met de bredere sociale en politieke omgevingssystemen en sociale ongelijkheid wordt gekarakteriseerd als de ongelijke toegang tot gewaardeerde bronnen (cf. supra). De sociale verandering die empowerment beoogt, dient dan te worden begrepen als het bestrijden van deze ongelijkheid door het realiseren van een (meer) gelijke toegang tot de gewaardeerde bronnen in de samenleving. Of nog: de ‘power’ in empowerment heeft vanuit dit perspectief betrekking op die vormen en toepassingen van macht die de toegang tot gewaardeerde bronnen voor gemarginaliseerde groepen bevorderen. In navolging van Prilleltensky (2008) wordt deze vorm van macht vaak aangeduid als transformatieve macht (‘transformative power’), uitgeoefend om de omstandigheden en dynamieken in sociale, politieke en gemeenschapscontexten te veranderen (zie o.m. Speer, 2008: 206 en Christens, 2012: 116).

Ondanks deze inherente focus op transformatieve macht, werd en wordt de empowerment-benadering van de Amerikaanse gemeenschapspsychologie vaak net (en ook intern) bekritiseerd omwille van de onderbelichting van het machtsgegeven. Als oorzaken hiervan komen in de literatuur drie vormen van vertekening van empowerment aan bod die elk te wijten zijn aan een eenzijdige benadering van het complexe construct in empirisch onderzoek. Het gaat dan om een onevenredige aandacht voor het individuele niveau van empowerment, voor empowerment-processen in plaats van –uitkomsten en, minder vaak voorkomend, voor de structurele component van de beoogde sociale verandering.

4.1. De individu-vertekening

In haar vaak aangehaalde, kritische artikel over het empowerment-concept in de Amerikaanse gemeenschapspsychologie, onderkent Riger (1993:280-281) dat Rappaports multilevel definitie van empowerment (cf. supra) zowel betrekking heeft op een psychologisch gevoel van persoonlijke controle als op een bekommernis met daadwerkelijke sociale invloed, politieke macht en wettelijke rechten. Ook in Zimmermans uitwerking van psychologisch empowerment op het individuele niveau erkent ze de integratie van percepties van persoonlijke controle met gedragingen om die controle ook uit te oefenen. Veel onderzoek evenwel, stelt ze, focust op het gevoel van persoonlijke controle dat daarbij impliciet wordt verward of zelfs gelijkgeschakeld met daadwerkelijke controle. Empowerment zoals opgevat in Rappaports en Zimmermans benadering, concludeert ze, wordt hierdoor net ontkracht (Riger, 1993: 281-282):

“In the context of empowerment, if the focus of inquiry becomes not actual power, but rather the sense of empowerment, then the political is made personal and ironically, the status quo may be supported. (...) Confusing one’s actual ability to control resources with a sense of empowerment depoliticizes the latter.”

Empowerment zoals opgevat in de gemeenschapspsychologie, stelt Riger, is onlosmakelijk verbonden met (politieke) macht en is gericht op een herverdeling daarvan.

Speer en Hughey (1995) treden Riger bij in haar kritiek op de dominante focus op het individuele niveau van empowerment in onderzoek, waardoor de link met macht en sociale verandering

verloren gaat. Ze wijten deze eenzijdige onderzoeksfocus deels aan de inherente moeilijkheid van het bestuderen van complexe fenomenen op meerdere analyseniveaus. Empowerment moet echter, benadrukken ze, uitdrukkelijk worden gelinkt aan sociale macht, opgevat als de beïnvloeding van economische, sociale, opvoedings-, wettelijke en politieke systemen. Voor onderzoek betekent dit dat er aandacht dient te worden besteed aan de wisselwerking of wederkerigheid tussen de verschillende niveaus van empowerment. Uitgaande van het principe dat sociale macht enkel kan ontwikkelen door organisatie, stellen zij in hun eigen onderzoek het niveau van de organisatie centraal. Dit niveau, gekenmerkt door Zimmermans geformuleerde onderscheid tussen 'empowering' en 'empowered' organisaties (cf. supra), bewerkstelligt immers de wederkerige relatie tussen empowerment op het individuele niveau en sociale macht (Speer & Hughey, 1995: 746):

"That is, interventions that attend to cultivating individual development in the context of exercising organizational power (...)."

Ook de Cornell Empowerment Group (Cochran, 1992: 11) benadrukt het belang van de concepten macht en machtsrelaties en beschouwt ze als een belangrijk complement bij het sociaal ecologisch perspectief: ze belichten een belangrijk geheel van sociale processen (machtsrelaties) die werkzaam zijn op het familiale, gemeenschaps- en maatschappelijk niveau en bepalen hoe een ruim gamma aan bronnen (tijd, energie, onderwijs, inkomen, huisvesting, enz.) wordt verdeeld. Macht wordt dus ook in deze benadering beschouwd als werkzaam in alle (sub)systemen van het ecologisch model. Het niveau van de lokale gemeenschap wordt, zo kwam al eerder aan bod, daarbij als het cruciale niveau beschouwd aangezien het proces waardoor controle op bronnen daadwerkelijk verandert ten gunste van minder bevooroordeelde groepen plaatsvindt op dit niveau.

Ten slotte herkent ook Zimmerman (2000) zelf, spijts zijn uitdrukkelijk theoretisch pleidooi voor een multi-level opvatting van empowerment, de tendens in het empirisch onderzoek om zich te beperken tot het individuele niveau. Later benoemt hij deze tendens als 'the individual bias' (Peterson & Zimmerman, 2004: 129):

"the tendency to reduce complex person-in-environment phenomena to individual dynamics."

Groot risico van deze eenzijdige focus op het individuele niveau van empowerment, op de 'eigen kracht', is dat ze in interventies en beleid automatisch wordt verbonden met de notie 'eigen verantwoordelijkheid' en vervolgens snel doorschiet naar 'eigen schuld, dikke bult' ('blaming the victim') (Van Regenmortel, 2011: 18). Een dergelijke misvatting kan leiden tot een individu-gerichte aanpak gestoeld op repressie en sancties, terwijl het empowerment-paradigma benadrukt dat net faciliterende maatregelen (in tegenstelling tot autoritaire maatregelen als dwang en controle) meer kansen inhouden voor empowerment- processen (Adams, 1996: 54-60).

4.2. De proces-vertekening

In een verdere conceptuele uitwerking van het machtsgegeven in empowerment en van de sociale verandering die ermee wordt beoogt, voert Speer (2008: 209) aan dat het machtsgegeven niet enkel onderbelicht blijft door de 'individual bias', maar ook door een onevenredige nadruk op empowerment-processen. Meer aandacht voor empowerment-uitkomsten, is de redenering, zou meer aandacht vereisen voor sociale macht, aangezien de herstructurerende vormen van sociale verandering die empowerment uiteindelijk beoogt, de uitoefening van sociale macht vereisen.

Speer sluit zich hier expliciet aan bij Prilleltensky's (2008) pleidooi voor meer expliciete en onderbouwde aandacht voor macht als een noodzakelijke stap in de verdere ontwikkeling van de gemeenschapspsychologie. Uitgangspunt voor Prilleltensky is de herkenning van zowel de psychologische als de politieke dynamieken van macht. Macht definieert hij dan als een combinatie van het vermogen en de mogelijkheid tot beïnvloeding, waarbij het vermogen tot beïnvloeding gerelateerd is aan actorschap of bewust handelen en de mogelijkheid tot beïnvloeding gerelateerd is aan structuren of externe determinanten (Prilleltensky, 2008: 119):

"I claim that power is a combination of ability and opportunity to influence a course of events. This definition merges elements of agency, or volitional activity on one hand, and structure or external determinants on the other. Agency refers to ability, whereas structure refers to opportunity."

Hij treedt Martin en Sugarman (2000, in: Prilleltensky, 2008) bij door de uitkomst van macht te beschouwen als het resultaat van de constante interactie en wederzijdse beïnvloeding van actorschap en contextuele dynamieken. Teneinde het machtsgegeven zowel in onderzoek als in actie op de voorgrond te brengen, ontwikkelt Prilleltensky (2008: 129-133) de notie van psychopolitieke geldigheid ('psychopolitical validity'). Het eerste onderscheiden type hierbinnen, het epistemische, vereist de expliciete studie van macht, het tweede onderscheiden type, het transformatieve, vereist dat interventies verder gaan dan verbeteracties en leiden tot structurele verandering. Speer (2008: 200) ziet in zijn conceptuele uitwerking van kernelementen van macht enerzijds en van sociale verandering anderzijds een benadering van deze twee types van psychopolitieke geldigheid.

4.3. De structuur-vertekening

Welke sociale verandering beoogt empowerment en welke sociale verandering wordt er in empowerment-interventies gerealiseerd? Om deze vragen gaat het bij de verdere uitwerking of conceptualisering van het begrip 'sociale verandering'.

Speer (2008: 205-209) hanteert het door Seidman (1988, in: Speer, 2008) gemaakte onderscheid tussen drie vormen van sociale verandering. De eerste vorm betreft 'tuning' en omvat de aanpassing van individuen of groepen aan de bestaande structurele regelingen. De tweede vorm heeft betrekking op incrementele verandering waarbij individuen of groepen wel een toename in een bepaalde bron of voordeel kennen, maar hun relatief aandeel hierin niet verandert. De derde vorm van sociale verandering wordt aangeduid als herstructurering, waarbij het relatieve aandeel van voordelen of bronnen wel verandert. Speer (2008: 209) stelt vast dat elke van deze uiteenlopende uitkomsten aan bod komen in het empirisch onderzoek naar empowerment. Nochtans, stelt hij, is enkel herstructurering ten gunste van gemarginaliseerde groepen die vorm van sociale verandering waarop empowerment-interventies inherent gericht zijn. Wat houdt deze herstructurering in? Waar (op welk niveau of op welke niveaus) situeert ze zich?

Precies in tegenstelling tot wat gaande is bij de individu-vertekening wordt sommig empowerment-onderzoek bekritiseerd omwille van een verontachtzaming van het individuele niveau van empowerment. Er is dan als het ware geen individu- maar een structuur-vertekening. Zo wijst Kiefer (1981 en 1984 in Cochran, 1992: 10) op de afwezigheid in het 'community organization'-model van Alinsky e.a. van enige interesse in mogelijke relaties tussen burgerparticipatie en de ontwikkeling in deze individuen van 'individual participatory competence' of individueel/psychologisch empowerment. De nadruk in dit model, aldus Kiefer, ligt (volledig) op de kritische analyse van economische structuren en de organisaties die deze ondersteunen, en op structurele verandering.

Speer zelf besteedt, zoals blijkt uit zijn al eerder aangehaalde onderzoek (Speer en Hughey, 1995), wel aandacht aan het individuele niveau en komt tot de conclusie dat er een wederzijds beïnvloedende relatie bestaat tussen de machtsontwikkeling van gemeenschapsorganisaties en individueel empowerment van de leden. Meer concreet (Speer en Hughey, 1995: 736-737) komt empowerment op het individuele niveau dan als proces tot uiting in lidmaatschap van een organisatie, het opbouwen van relaties met gemeenschapsleden en het uitoefenen van een actie-reflectie dialectiek. Als empowerment-uitkomsten op dit niveau gelden de cognitieve, emotionele en gedragsveranderingen in individuen die resulteren uit de uitoefening van sociale macht via een organisatie.

Ook de Cornell Empowerment Group ziet macht werkzaam in alle (sub)systemen van het ecologisch model. Algemeen beschouwd, kunnen we stellen dat de beoogde sociale verandering of uitkomsten van empowerment in deze benadering wordt geoperationaliseerd als een herverdeling van beslissingsbevoegdheden en bronnen op elk van de verschillende onderscheiden niveaus (Cochran, 1992: 7-8). Op nationaal niveau gaat het om nieuwe beleidsmaatregelen en veranderingen in bestaande beleidsmaatregelen die belangrijke bronnen beschikbaar maken voor gemarginaliseerde groepen en hen meer controle over deze bronnen geven. Op het niveau van de instituties gaat het om de toename van controle van gemarginaliseerde groepen over de bronnen waartoe deze instituties toegang verschaffen, terwijl de responsiviteit van deze instituties ten aanzien van al hun cliënten toeneemt. Als indicator op het niveau van persoonlijke sociale netwerken wordt een toename van (de heterogeniteit van) dit netwerk vooropgesteld. Deze operationalisering berust op inzichten uit sociale netwerktheorieën die als hypothese onder meer stellen dat een netwerk met een grotere omvang een groter potentiëel aan bronnen biedt en een meer divers samengesteld netwerk een grotere verscheidenheid aan bronnen biedt (zie ook: Steensens e.a., 1996). Op het niveau van het gezin gaat het om een herverdeling van beslissingsmacht en bronnen tussen partners en veranderende autoriteitsrelaties tussen ouders en kinderen en tussen broers en zussen. In het individu gaat het om veranderde gevoelens over zichzelf in relatie tot anderen en omstandigheden, als voorwaarde voor én gevolg van actieve betrokkenheid en participatie.

5. De 'power' in empowerment

Naast een conceptuele uitwerking van de sociale verandering die empowerment beoogt dan wel realiseert, werkt Speer (2008) ook de kernelementen van het begrip macht zelf uit. Hij maakt daartoe een onderscheid tussen de instrumenten of mechanismen van macht, de bronnen van macht en de rol van conflict. Met name de rol van conflict staat in de literatuur geregeld ter discussie. Samenwerking wordt dan beschouwd als een noodzakelijk complement bij dan wel als een essentieel alternatief voor conflict. Ten slotte stellen we vast dat het Nederlandstalige onderscheid tussen 'kracht' en 'macht' een geschikt aanknopingspunt biedt voor de verdere conceptualisering van de 'power' in empowerment op de verschillende sociaal ecologische niveaus.

5.1. Kernelementen van macht

Op basis van de hedendaagse literatuur onderscheidt Speer (2008) drie beschrijvende kernelementen van macht. Ten eerste zijn er de instrumenten of mechanismen waarin macht tot uitdrukking komt. Hiertoe behoren de mogelijkheid om te belonen of te straffen, de controle over de agenda-opstelling en de beïnvloeding van de opvattingen van het publiek en publieke gezagsdragers en daarmee van het heersende 'discours' of de heersende ideologie.

Ten tweede zijn er de bronnen van macht. Tot deze bronnen behoren in de eerste plaats persoonlijke kenmerken, zoals fysieke kracht of mentale vermogens. Verwijzend naar Galbraith (1983 in: Speer, 2008: 203) merkt Speer op dat deze individuele karakteristieken in en uit zichzelf slechts beperkte bronnen van macht zijn. Ze zijn (pas) effectief in combinatie met extra-individuele bronnen van macht. Bezit, het gebruik van geld en materiële goederen, is een tweede bron van macht. Ten derde en ten slotte, wordt organisatie, opgevat als de coördinatie van vele individuen met een gemeenschappelijk doel in een functionele eenheid, geïdentificeerd als de belangrijkste bron van macht in de hedendaagse samenleving. Benadrukt wordt nog dat deze drie bronnen van macht meestal worden gecombineerd.

Als derde beschrijvend kernelement van macht voert Speer de rol van conflict aan. Met Alinsky (1972, in: Speer, 2008: 204), Niebuhr (1932, in: Speer, 2008: 205) en Freire (1990, in: Speer, 2008: 205) betoogt hij dat redelijkheid of rechtvaardigheid niet volstaan, dat macht amoreel is en dat conflict onvermijdelijk is ten aanzien van onderdrukking. Hij stelt echter vast dat de rol van conflict slechts zelden aan bod komt in de empowerment-benadering van de gemeenschapspsychologie en dat het, wanneer het wel aan bod komt, in een negatief daglicht wordt gesteld, als onnodig, onproductief en te vermijden. Zelf poneert Speer (2008:205) de stelling dat succesvolle inspanningen om sociale verandering te bewerkstelligen door diegenen die relatief machteloos zijn, zeker tot conflict zullen leiden.

“The development of power, then, requires not only a source of power and the exercise of the instruments of power; the development of power also includes an awareness of, preparation for, and ability to deal with conflict when it arises.”

In strategisch opzicht, stelt hij, zijn mee- en samenwerken van kritisch belang, maar zij zullen het onvermijdelijke conflict niet kunnen omzeilen.

5.2. Conflict en/of samenwerking?

Met zijn stelling over de onvermijdelijkheid van conflict gaat Speer (2008) in tegen Zimmerman (1995: 582) die stelt dat sociale verandering vele vormen kan aannemen en niet noodzakelijk resulteert in een machtsstrijd. De stelling raakt ook aan de uiteindelijke kritiek van Riger (1993) op het empowerment-concept van de gemeenschapspsychologie. Vanuit een ‘zero sum’ (of ‘winlose’) opvatting van macht (wat ergens aan macht wordt verworven, gaat elders aan macht verloren) stelt zij net het onderliggende conflictmodel van deze benadering en de hiermee gepaard gaande onderlinge competitie voor controle over de schaarse gewaardeerde bronnen aan de kaak. Voor Riger sluit dit conflictmodel aan bij de dominante focus in de psychologie op individualisering, controle en autonomie. Op zijn beurt leidt deze focus tot het veronachtzamen van een tweede, andere –maar daarom niet tegengestelde- dimensie van de menselijke natuur: deze van relationele verbondenheid en interdependentie die gericht is op samenwerking en delen. Waar samenwerking voor Speer (2008: 205) vooral in strategisch opzicht belangrijk is, pleit Riger (1993: 290), met het oog op gemeenschappelijke belangen en sociale cohesie, voor meer ‘gemeenschap’ in de benadering van de gemeenschapspsychologie:

“Does empowerment of disenfranchised people and groups simultaneously bring about a greater sense of community and strengthen the ties that hold our society together, or does it promote certain individuals or groups at the expense of others, increasing competitiveness and lack of cohesion?The empowered individual in community psychology

need not be the individual in isolation or even in groups, fighting with others for power and control. Rather, we should consider connection as important as empowerment."

De vele denkbare contradicties en dilemma's die uit het samenbestaan van de beide dimensies voortvloeien, doen Riger (1993: 290) besluiten dat het uitklaren van de relatie tussen enerzijds 'empowerment' en anderzijds 'community' een van de primaire taken van de gemeenschapspsychologie is. Ze daagt hierbij expliciet de mogelijkheid van een zuiver liberaal onderliggend ethisch perspectief uit, aangezien dit individuele rechten en vrijheden centraal stelt en geen gemeenschappelijke belangen en rechten.

Ook VanderPlaat (1999) beklemtoont het belang van relationele verbondenheid. Anders dan Riger, evenwel, beschouwt zij deze niet als een ontbrekende dimensie in de empowerment-benadering, maar net als de enige denkbare bron van empowerment. Haar besluit van de kritische analyse van het fundamentele uitgangspunt van actorschap ('agency') kan worden verwoord als: empowerment zal wederzijds zijn of niet zijn. In tegenstelling tot Rigers win-lose opvatting, poneert VanderPlaat hiermee een win-win opvatting van empowerment.

Voor haar analyse vertrekt VanderPlaat (1999: 774) van de vraag naar wie in het proces van empowerment de capaciteit heeft 'to empower'. Is de macht die wordt verworven iets dat moet worden *gegeven aan iemand* of dient het te worden *genomen voor zichzelf*? In haar literatuurstudie stelt ze vast dat beide perspectieven voorkomen. Gedragswetenschappers op het vlak van management en organisatie blijken verfrissend rechtuit in hun visie van empowerment als iets dat anderen wordt aangedaan. Maar ook in andere domeinen, zoals in de gezins- en gemeenschapsontwikkeling en in de kritische onderwijskunde, blijkt de oorsprong van het actorschap, zij het minder rechtstreeks, bij diegenen te worden gelegd die omwille van hun positie al over macht beschikken: zij beschouwen hun rol in termen van het scheppen van mogelijkheden tot empowerment voor anderen ('to enable'). In de domeinen van de gemeenschapspsychologie en de kritische pedagogie stelt Vanderplaat een uitdrukkelijke verwerping vast van een opvatting van empowerment gebaseerd op een zender-ontvanger relatietype. Of zoals Rappaport (1985, in Vanderplaat, 1999: 775) uitdrukkelijk stelt:

"Empowerment is not something that can be given: it must be taken. What those who have it and want to share it can do is to provide the conditions and the language and beliefs that make it possible to be taken by those who are in need of it."

VanderPlaat (1999: 776) besluit tot een dilemma waarin enerzijds een te grote nadruk op het geven van macht enkel de macht van de geprivilegieerden bevestigt en zo het actorschap van de ontvangers ondermijnt, en anderzijds een te sterke focus op het zich toeëigenen van macht het actorschap negeert van diegenen die over de professionele en bureaucratische autoriteit beschikken om macht uit te oefenen. De uitweg uit dit dilemma, stelt VanderPlaat (1999: 777), is de herkenning van empowerment als een fundamenteel relationeel gegeven: empowerment kan niet worden gegeven noch worden genomen, maar ontstaat en ontwikkelt in interacties waarin alle betrokken, vanuit de herkenning van zowel de eigen macht als de eigen onmacht, erkennen dat zij zowel actor als object zijn in het empowermentproces:

"The ability to be empowering or to support someone else's capacity to be empowering grows out of the mutual recognition that all of us can contribute to the construction of knowledge and social change but that, in that process, all of us have a lot to learn. In a truly empowering process, everyone changes. Empowerment always is mutual."

Erkennen dat empowerment steeds wederzijds is, vereist dus enerzijds het herkennen van de eigen macht en privileges en anderzijds het herkennen van de eigen onmacht door de

beperkingen van het toebehoren aan welbepaalde contexten, zoals voor (actie)onderzoekers, bijvoorbeeld, het toebehoren aan bepaalde disciplines en vertogen. Het vermogen om empowerend te zijn, hangt dan af van de bereidheid om de eigen onmacht te herkennen en uit te dagen.

Hoewel VanderPlaat met haar analyse het dilemma van het geven van macht versus het zich toeëigenen van macht scherp weet te stellen, roept haar uiteindelijke vertoog voor een relationele opvatting van empowerment de vraag op of het hier wel degelijk om een uitweg uit dit dilemma gaat. Cruciaal hierin immers, blijkt de bereidheid van alle betrokken te zijn om de eigen onmacht te herkennen, en precies deze bereidheid kan op haar beurt voorwerp zijn van toestaan of afdwingen. Of nog: met de vraag naar wie de mogelijkheid heeft om zich al of niet bereid te verklaren, staat de deur naar het dilemma terug volledig open.

5.3. 'Power' als kracht en als macht

Wanneer we naar de Nederlandse vertaling van 'power' kijken, dan stellen we vast dat hier een onderscheid wordt gemaakt tussen 'kracht' en 'macht'. Dit onderscheid wordt onder meer door Jacobs en haar collega's (Jacobs e.a., 2005: 18-19) gehanteerd bij de conceptualisering van de 'power' in empowerment als een 'multi level' construct (zie ook: Van Regenmortel, 2011: 17-18). Zij gebruiken de term 'kracht' voor het individuele en collectieve (sociale netwerk)niveau en gebruiken 'macht' voor de bredere politiek-maatschappelijke dimensie. Op individueel niveau gaat het dan om 'power from within' (kracht van binnenuit) met onder meer het aanspreken van eigen kwaliteiten, het ontwikkelen van vaardigheden met toename van zelfbewustzijn, zelfvertrouwen enz. Op collectief vlak gaat het om het aanwenden van krachtbronnen in de eigen omgeving: sociale steun van familie, vrienden of burens, religieuze of spirituele bronnen, groeps- en buurtgebonden gebruiken enz. Dit wordt aangeduid als 'power with', verwijzend naar de kracht van zelforganisatie, het delen van verhalen en samenwerking in de zingeving aan het bestaan en het nastreven van doelen. Op het breder politiek-maatschappelijk niveau gaat het wel om 'macht', met name de macht om veranderingen door te voeren op een vlak dat breder reikt dan het eigen leven, zoals bijvoorbeeld het veranderen van vooroordelen, een betere toegankelijkheid van voorzieningen en hulpbronnen en het beïnvloeden van wet- en regelgevingen. De twee voorgaande krachtdimensies dragen bij aan deze derde machtsvorm, geduid als 'power to'.

Deze conceptualisering sluit aan bij het eerder aangehaalde uitgangspunt van Prilleltensky (cf. supra) dat, vanuit de herkenning van zowel de psychologische als de politieke dynamieken van macht, stelt dat het gaat om een combinatie van het vermogen en de mogelijkheid tot beïnvloeding. Aangenomen dat 'het breder politiek-maatschappelijk niveau' dat Jacobs en haar collega's onderscheiden, betrekking heeft op zowel de belangrijke instituties en organisaties in de (boven)lokale gemeenschap als op deze (boven)lokale gemeenschap zelf, laat deze dubbele betekenis van 'kracht' en van 'macht' ook aansluiting toe bij de benaderingen van Speer en van de Cornell Empowerment Group, die respectievelijk het niveau van de (empowered en empowering) organisatie en het niveau van de lokale gemeenschap als het cruciale niveau aanduiden, zonder de wisselwerking met de andere niveaus te veronachtzamen.

6. Uitdagingen voor het meten van empowerment

Op basis van de al verworven inzichten in de lopende literatuurstudie, ronden we deze paper af met enkele belangrijke uitdagingen voor het meten van empowerment. Deze uitdagingen laten

zich verwoorden als vragen die bij de verdere uitwerking van het onderzoeksdesign een antwoord verlangen.

Hoe een betekenisvolle participatie van de doelgroep aan het onderzoek realiseren?

Hoewel participatie van de doelgroep in het voorgaande als laatste grondslag voor het meten van empowerment aan bod komt, is het de eerste uitdaging die bij de uitwerking van het onderzoeksdesign in overweging dient te worden genomen. Beslissingen over de mate waarin en de wijze waarop participatie van de doelgroep gestalte moet en kan krijgen, bepalen immers meteen of en hoe alle andere te nemen beslissingen samen met hen zullen worden genomen. Uiteraard kan ook deze uitdaging zelf voorwerp zijn van deze samenwerking.

In welke concrete context van armoedebestrijding gaan we empowerment meten?

Deze uitdaging grijpt terug op het inzicht dat het meten van empowerment geen op zichzelf staande activiteit is, maar slechts zinvol is als een onderdeel van een omvattende, geïntegreerde interventie die empowerment als ultieme doelstelling vooropstelt. De gekozen settings (het CAW en het OCMW als eerstelijnsdiensten) dienen met andere woorden te worden gekenmerkt door een dergelijke aanpak. Hoe zullen zij hierop worden 'gescreend'?

Gaan we uitkomsten en/of processen meten?

Strikt genomen, heeft het 'meten' van empowerment enkel betrekking op uitkomsten. Anderzijds blijken uitkomsten en processen onlosmakelijk met elkaar verbonden te zijn. Bovendien kunnen zowel primaire als secundaire uitkomsten van empowerment worden gemeten. De primaire uitkomsten hebben betrekking op zowel het vermogen als de mogelijkheid tot beïnvloeding. De secundaire uitkomsten hebben betrekking op de uiteindelijk nagestreefde en gerealiseerde sociale verandering in termen van herstructurering van en toegang tot gewaardeerde bronnen in de samenleving.

Welke niveaus moeten we in het meten van empowerment in deze context betrekken?

Onze literatuurstudie leidt tot de vaststelling dat de klassieke opdeling in de Amerikaanse gemeenschapspsychologie in een individueel, organisatie- en gemeenschapsniveau van empowerment vaak te beperkt of minder geschikt is voor onderzoek met een andere focus dan deze op lokale grass-roots organisaties. Zoals ook blijkt uit het model van de Cornell Empowerment Group, kan er nood zijn aan een ruimere conceptualisering, waarin bijvoorbeeld ook één-op-één relaties, groepen en bovenlokale niveaus aan bod kunnen komen. Tegelijkertijd wordt in de literatuur herhaaldelijk gewezen op enerzijds de inherente moeilijkheid van het bestuderen van een complex fenomeen zoals empowerment op meerdere analyseniveaus, en anderzijds de risico's van vertekening door een te eenzijdige focus.

Mag of kan gebruik worden gemaakt van al bestaande instrumenten?

In de eerste betekenis van empowerment als een open construct gaat het erom dat de invulling ervan verschilt naargelang de context. Precies dit geven van de nood aan een andere operationalisering naargelang de doelgroep, de problematiek, de organisatie en/of het domein waarop empowerment wordt bestudeerd, leidt tot de stelling dat er geen universeel toepasbaar meetinstrument bestaat of kan bestaan. Toch is het niet ondenkbaar dat (delen van) al bestaande instrumenten wel als uitgangspunt kunnen worden genomen. In welke mate en op welke wijze is dit mogelijk?

Deze uitdaging heeft bovendien niet enkel betrekking op de ontwikkeling van een meetinstrument, maar ook op de toepasbaarheid van het ontwikkelde instrument. Kan een instrument worden ontwikkeld dat toepasbaar is in verschillende lokale contexten (bijvoorbeeld in alle OCMW's / CAW's)? Het gaat hier dan om de 'trade off' tussen de interne en de externe geldigheid van het ontwikkelde instrument.

Wanneer gaan we empowerment meten?

In de tweede betekenis van empowerment als een open construct gaat het om het belang van het tijdsgegeven, ook bij het meten van empowerment. Op welk moment in het proces wordt de meting opgestart en welke tijdsperiode nemen we voor het meten in acht?

In een tweede paper op basis van onze literatuurstudie zullen we in het bijzonder ingaan op de participatie van de doelgroep en (de bruikbaarheid van) al bestaande meet-instrumenten.

Geraadpleegde literatuur

Adams, R. (1996), *Social Work and Empowerment*, London: Mac Millan Press.

Aguiar, J. (2012), Empowerment - a relational challenge, in: *Global Journal of Community Psychology Practice*, Vol. 3, N° 4 (Special issue 'Building Participative, Empowering and Diverse Communities - proceedings from the 2nd International Conference on Community Psychology, held in Lisboa Portugal during June 2008), pp. 12-16.

Burgess, L. (1990), A Block Association President's Perspective on Citizen Participation and Research, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 18, No. 1, pp. 159-161.

Castelein, S., van der Graag, M., Bruggeman, R., van Busschbach, J.T., Wiersma, D. (2008), Empowerment in people with psychotic disorders: A comparison of three instruments. In: *Psychiatric Services*, 2008:59, 1338-1342.

Chavis, D.M. & Wandersman, A. (1990), Sense of Community in the Urban Environment: A Catalyst for Participation and Community Development, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 18, No. 1, pp. 55-81.

Cochran, M. (1992), Parent Empowerment: Developing a Conceptual Framework, in: *Family Science Review*, Vol. 5, N° 1 & 2, pp. 3-21.

Christens, B. D. (2012), Toward Relational Empowerment, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 50, No.1-2, pp. 114-128.

Driessens K. & Van Regenmortel T. (2006), *BIND-KRACHT in armoede. Leefwereld en hulpverlening, Boek 1*, Leuven: Lannoo Campus.

Dunst, C. J., Trivette, C. M., & LaPointe, N. (1992). Toward clarification of the meaning and key elements of empowerment, in: *Family Science Review*, Vol. 5, N° 1&2, pp. 111-130.

Fawcett, S. B., Paine-Andrews, A., Francisco, V. T., Schultz, J. A., Richter, K. P., Lewis, R. K., Williams, E. L., Harris, K. J., Berkley, J. Y., Fisher, J. L. & Lopez, C. M. (1995), Using Empowerment Theory in Collaborative Partnerships for Community Health and Development, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, No.5, pp. 677-697.

Florin, P. & Wandersman, A. (1990), An Introduction to Citizen Participation, Voluntary Organizations, and Community Development: Insights for Empowerment Through Research, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 18, No. 1, pp. 41-54.

Foulke, S. R., Potter N. B. & Allen, J. A. (2000), Empowerment Approaches in Community-Based Education with Parent Participation, in: *Family Science Review*, 13 (3-4), pp. 234-238.

Hennion, W. & Van den Broucke, S. (1999), *Toepassingsmogelijkheden van empowerment in functie van gezondheidsbevordering bij mensen in kansarme situaties*, Brussel: Vlaams Instituut voor gezondheidspromotie.

Jacobs, G., Braakman, M. & Nouweling, J. (2005), *Op eigen kracht naar gezond leven. Empowerment in gezondheidsbevordering: concepten, werkwijzen en onderzoeksmethoden*, Utrecht: universiteit voor Humanistiek.

Kaye, G. (1990), A Community Organizer's Perspective on Citizen Participation Research and the Researcher-Practitioner Partnership, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 18, No. 1, pp. 151-157.

- Kelly J.G., Ryan A.M., Altman B.E., & Stelzner S. (2000), 'Understanding and changing social systems: An ecological view', in: Rappaport, J. & Seidman, E. (Eds.), *The Handbook of Community Psychology*, New York: Plenum Press, pp. 133-159.
- Kroeker, C.J. (1995), Individual, Organizational and Societal Empowerment: A Study of the Processes in a Nicaraguan Agricultural Cooperative, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, No.5, pp. 749-764.
- Maton, K. I. & Salem, D. A. (1995), Organizational Characteristics of Empowering Community Settings: A Multiple Case Study Approach, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, No.5, pp. 631-656.
- McMillan, B., Florin, P., Stevenson, J., Kerman, B. & Mitchell, R. E. (1995), Empowerment Praxis in Community Coalitions, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, No.5, pp.699-727.
- Perkins, D. D. (1995), Speaking Thru to Power: Empowerment Ideology as Social Intervention and Policy, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, No.5, pp. 765-794.
- Perkins, D.D. & Zimmerman, M. A. (1995), Empowerment Theory, Research and Application, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, N°.5, pp. 569-579.
- Peterson, N. A., Peterson, C. H., Agre, L., Christens, B. D. & Morton, C. M. (2011), Measuring Youth Empowerment: Validation of a Sociopolitical Control Scale for Youth in an Urban Community Context, in: *Journal of Community Psychology*, Vol. 39, N°. 5, pp. 592-605.
- Peterson, N. A. & Zimmerman, M.A. (2004), Beyond the Individual: Toward a Nomological Network of Organizational Empowerment , in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 34, No.'s 1/2, pp. 129-145.
- Prilleltensky, I. (2008), The role of power in wellness, oppression, and liberation: the promise of psychopolitical validity, in: *Journal of Community Psychology*, Vol. 36, N°. 2, pp. 116-136.
- Rappaport, J. (1987), Terms of Empowerment / Exemplars of Prevention: Toward a Theory for Community Psychology, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 15, No. 2, pp. 121-148.
- Rappaport, J. (1995), Empowerment Meets Narrative: Listening to Stories and Creating Settings, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, N°.5, pp. 795-807 .
- Rich, R. C., Edelstein, M., Hallman, W. K. & Wandersman, A.H. (1995), Citizen Participation and Empowerment: The Case of Local Environmental Hazards, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, N°.5, pp. 657-676.
- Riger, S. (1993), What's Wrong with Empowerment, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 21, N°.3, pp. 279-292.
- Rogers, E., Chamberlin, J., Langer Ellison, M., Crean, T. (1997), A consumer-constructed scale to measure Empowerment among users of mental health services. In: *Psychiatric services*, August 1997, Vol. 48, N° 8, 1042 – 1047.
- Speer, P. W. & Hughey, J. (1995), Community Organizing: An Ecological Route to Empowerment and Power, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, N°.5, pp. 729-748.
- Speer, P. W. (2000), Intrapersonal and Interactional Empowerment: Implications for Theory, in: *Journal of Community Psychology*, Vol. 28, N°. 1, pp. 51-61.
- Speer, P. W. (2008), Social power and forms of change: implications for psychopolitical validity, in: *Journal of Community Psychology*, Vol. 36, N°. 2, pp. 199-213.

- Spreitzer, G.M. (1995), An Empirical Test of a Comprehensive Model of Intrapersonal Empowerment in the Workplace, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, N° 5, pp. 601-629.
- Steenssens, K. Vandenabeele, J. & Pultau, W. (1996), *De netwerken van de armen*, Brussel: Federale diensten voor wetenschappelijke, technische en culturele aangelegenheden.
- Steenssens, K., Demeyer, B., Van Regenmortel T. (2009), *Conceptnota empowerment en activering in armoedesituaties*. Leuven: HIVA – K.U.Leuven.
- Taylor, J. (2000), *So now they are going to measure empowerment!* Cape Town: Community Development Research Association, www:
http://www.cdra.org.za/index.php?option=com_content&view=article&id=29%3Aso-now-they-are-going-to-measure-empowerment&Itemid=2 (2/12/2012)
- The Evaluation Trust & South West Foundation (2008), *Engagement and empowerment. Measurement and Indicators: A Case Study*, Bristol: South West Regional Empowering Communities Consortium.
- Vanderplaat, M. (1999), Locating the Feminist Scholar: Relational Empowerment and Social Activism, in: *Qualitative Health Research*, Vol. 9, N° 6, pp. 773-785.
- Van Regenmortel, T. (2002a), *Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede*, Leuven/Leusden: Acco.
- Van Regenmortel, T. (2002b), Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede, in: Vranken, J., De Boyser, K., Geldof, D. & Van Menxel, G., *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2002*, Leuven/Leusden: Acco, pp. 71-84.
- Van Regenmortel T. (2007), 'Empowerment in de zorg. Krachten en kwetsbaarheden', in P. Develtere et al. (Red.), *Werk & Wereld in de Weegschaal. Confronterende visies op onderzoek en samenleving*, Leuven: Uitgeverij Lannoocampus, pp. 261-280.
- Van Regenmortel, T. (2011), *Lexicon van empowerment*, Utrecht: Marie Kamphuis Stichting.
- Verzaal, H. (2002), *Empowerment in de Jeugdzorg. Onderzoek naar empowermentbevorderend gedrag van hulpverleners*, Academisch proefschrift, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Zimmerman, M. A. (1990), Taking Aim on Empowerment Research: On the Distinction Between Individual and Psychological Conceptions, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 18, No. 1, pp. 169-177.
- Zimmerman, M.A. (1995), Psychological Empowerment: Issues and Illustrations, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 23, No.5, pp. 581-599.
- Zimmerman, M. A. (2000), Empowerment Theory. Psychological, Organizational and Community Levels of Analysis, in: J. Rappaport & E. Seidman (Eds.), *Handbook of community psychology* (pp. 43–63), New York: Plenum Press.
- Zimmerman, M. A., Israel, B., Schulz, A. & Checkoway, B. (1993), Further explorations in empowerment theory: an empirical analysis of psychological empowerment, PCMA Working Paper 39, Michigan: University of Michigan.
- Zimmerman, M.A. & Rappaport, J. (1988), Citizen Participation, Perceived Control, and Psychological Empowerment, in: *American Journal of Community Psychology*, Vol. 16, No. 5, pp. 725-750.
- Zimmerman, M. A. & Zahniser, J. H. (1991), Refinements of Sphere-Specific Measures of Perceived Control: Development of a Sociopolitical Control Scale, in: *Journal of Community Psychology*, Vol. 19, April 1991, pp. 189-204.

